

Кахновіч В. А.

Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт (г. Мінск, Рэспубліка Беларусь)

**ЗАСНАВАЛЬНІК ШКОЛЫ ФІЗІЧНАЙ ХІМІІ Ў БДУ:
ПРАФЕСАР М. М. ПАЎЛЮЧЭНКА (1909–1975)**

БДУ сёння – перадавая навучальная ўстанова Беларусі, якая займае адно з вядучых месцаў у сусветным рэйтынгу ўніверсітэтаў. У сценах БДУ вырастала сучасная беларуская навука. Асабліва тое датычыцца хіміі. Прафесар жа БДУ Міхаіл Міхайлавіч Паўлючэнка стаў заснавальнікам школы і практыкі фізічнай хіміі ў Беларусі, якая мае высокі сусветны аўтарытэт.

Міхаіл Паўлючэнка нарадзіўся 17 (30) сакавіка 1909 г. у сялянскай сям’і ў сяле Глухавічы Рэчыцкага павета Мінскай губерні. Тады гэта быў буйны населены пункт з болей як 500 жыхароў. Тут ён скончыў 4-гадовую пачатковую школу, а затым у 1920-я гг. пры савецкай уладзе – сярэдняю школу з педагагічным ухілам (у суседняй вёсцы Бабчыні). У 1927–1928 гг. Паўлючэнка працаваў настаўнікам хіміі ў пачатковай школе ў в. Аляксандраўка (Чэрвеньскі раён), у 1928–1929 гг. настаўнічаў у сярэдніх школах у вёсках Бабруйшчыны. Імкненне да глыбокіх ведаў у хіміі прывяло М. М. Паўлючэнку да паступлення ў кастрычніку 1929 г. на хімічны факультэт МДУ. Вядома, што вялікі ўплыў на яго станаўленне як вучонага меў Адам Уладзіслававіч Ракоўскі, заснавальнік фізічнай хіміі ў Расіі. Менавіта настаўнік стварыў і ўзначаліў у МДУ (1930–1941) кафедру фізічнай хіміі. З уласных успамінаў Паўлючэнкі вядома, што перад ім у Маскве адкрываліся навуковыя перспектывы [4, с. 126; 7, арк. 2, 12]. Ён скончыў МДУ па спецыяльнасці «неарганічная хімія», падрыхтаваў дыпломную работу «Вывучэнне растваральнасці газаў», што абараніў 15 снежня 1933 г., і па заканчэнні ўніверсітэта атрымаў кваліфікацыю навуковага работніка II разраду [7, арк. 12].

Аднак, па словах калегаў, «верны свайму грамадзянскаму абавязку», М. М. Паўлэчэнка ў 1933 г. прыехаў у Мінск з вялікім жаданнем развіваць беларускую хімічную навуку. У сталіцы БССР ён паступіў у аспірантуру Інстытута хіміі Акадэміі навук БССР, а ўвосень 1935 г. стаў працаваць у БДУ асістэнтам кафедры фізічнай хіміі [7, арк. 2]. У 1936 г. малады вучоны скончыў аспірантуру і з 1937 г. атрымаў пасаду «выконваючага абавязкі дацэнта» кафедры фізічнай хіміі ўніверсітэта па сумяшчальніцтву, з акладам у 600 руб. [5, арк. 5, 19, 30].

Трэба сказаць, што з пачатку 1930-х гг. БДУ адчуваў востры недахоп навуковых і педагагічных кадраў, што негатыўна адбівалася на арганізацыі навучальнага працэсу, чытанні агульных і спецыяльных курсаў, на навуковай працы. Да прыкладу, у справаздачах аб працы хімічнага факультэта за 1939–1941 гг. дэкана І. П. Маркоўкі адзначалася: «навукова-даследчая работа факультэта разгорнута слаба», што тлумачылася ўмовамі для яе правядзення. Так, было «халодна ва ўсіх аўдыторыях і лабараторыях корпуса хімфака. На 3-м паверсе тэмпература ў лабараторыях 4–5 °С. Не нашмат вышэй і на астатніх паверхах». Таксама: «недахоп рэактываў», «недахоп плошчаў і ўмоў утрымання рэактываў на складзе», «недахоп посуду і шкла», «частае адсутнасць вады і электрычнасці», «аўдыторый недастаткова», «недахоп навучальных дапаможнікаў», «значная вучэбная перагрузка навуковых работнікаў і студэнтаў», «ненармальна высокі і непатрэбны кантроль» [6, арк. 1, 4, 11, 42].

У падобных умовах працавала кафедра фізічнай хіміі, што ўзнікла ў БДУ ў 1934 г. Між тым, у 1930-я гг. фізічная хімія стала перадавым навуковым напрамкам, але па-ранейшаму патрабавала свайго развіцця ў Беларусі. Узначальваў кафедру спачатку прафесар Васіль Кузьміч Нікіфараў. Ён быў выпускніком МДУ і таксама ў 1933 г. прыехаў на працу ў Мінск. Вучоны праводзіў доследы ў галіне фізічнай і калоіднай хіміі. На жаль, ужо ў 1938 г. ён быў рэпрэсаваны. Вядома, што некалькі гадоў кафедра фізічнай хіміі заставалася вакантнай. У 1940 г. разглядалася пытанне аб прыцягненні ў якасці загадчыка прафесара Сяргея Міхайлавіча Ліпатава, віцэ-прэзідэнта АН БССР і піянера ў галіне фізіка-хіміі калоідаў, заснавальніка першай у СССР лабараторыі штучных валакон (1929) і лабараторыі высокамалекулярных злучэнняў АН БССР (1940). Вядома, што пазней С. М. Ліпатаў прыцягваўся да выкладання ў БДУ на станцыі Сходня і лічыўся тады загадчыкам кафедры фізічнай хіміі. Аднак архіўныя дакументы сведчаць, што з верасня 1940 г. на хімічным факультэце дзейнічала кафедра фізічнай і калоіднай хіміі, якую ўзначаліў менавіта М. М. Паўлючэнка [8, арк. 13; 9, арк. 36 адв., 48 адв.].

З дакументаў можна даведацца, што ў 1935–1937 гг. Міхаіл Міхайлавіч знаходзіўся ў навуковай камандзіроўцы ў Ленінградзе ў Дзяржаўным аптычным інстытуце [7, арк. 6]. Гэты інстытут меў лепшае па тых часах абсталяванне, закупленае за мяжой, і лічыўся адным з самых перадавых НДІ. Сярод іншых вядомых навукоўцаў там працаваў фізіка-хімік Аляксандр Мікалаевіч Цярэнін, распрацоўкі якога адкрылі

шлях да ядзернай спектраграфіі. Апроч таго ён займаўся спектральна-апытчынымі даследаваннямі малекул солей пад уздзеяннем каталізатараў на цвёрдых паверхнях. Гэты напрамак глыбока захапіў і Паўлючэнка. Па словах М. Ф. Ярмоленка, пад кіраўніцтвам Цярэніна той «аформіўся ў якасці самастойнага даследчыка ў галіне фізіка-хіміі, у прыватнасці, у галіне кінетыкі фотахімічных рэакцый» [7, арк. 5].

У 1937–1941 гг. Міхаіл Міхайлавіч займаўся спектральна-хімічнымі і кінэтычнай даследаваннямі акіслення смаляных кіслот у крышталічным і рэнтген-аморфным стане. Яны былі цікавымі вучонаму, бо мала хто займаўся гэтымі даследаваннямі. Асабліва цікавымі былі доследы з гэтымі кіслотамі ў цвёрдым стане (топахімічныя рэакцыі). Як вынік, у 1941 г. М. М. Паўлючэнка выдаў працу «Класіфікацыя ўстойлівасці неарганічных злучэнняў» [6, арк. 50].

З 1937 г. Міхаіл Міхайлавіч чытаў лекцыі па фізічнай хіміі і заняў штатную пасаду дацэнта кафедры фізічнай хіміі БДУ, адначасова ў 1937–1939 гг. быў малодшым навуковым супрацоўнікам Інстытута хіміі АН БССР. Тады ж (з 1937 г.) на хімфаку пачала працу лабараторыя фізічнай хіміі. Са справаздачы па хімфака за 1939/1940 навучальны год вядома: «Добра прайшла падрыхтоўка да іспытаў па фізічнай хіміі дац. Паўлючэнка, як з арганізацыйнага пункту гледжання, так і ў сэнсе кансультацый. Кансультацыі даваліся рэгулярна, кожны чацвёрты дзень у плыні семестра» [6, арк. 12]. Хімік актыўна ўдзельнічаў у навуковым жыцці, уводзіў новыя напрамкі – калоідная і фізічная хімія [6, арк. 10]. Так, калі ў 1931/1932 навучальным годзе «Фізічная і калоідная хімія» чыталася ў аб'ёме 216 гадзін, то ў 1939/1940 – у аб'ёме 92 гадзін лекцый на III курсе, 295 гадзіны на IV курсе, а на V курсе было 40 гадзін лекцый па фізіка-хімічным аналізе і 140 гадзін практычных заняткаў.

Па звестках самога М. М. Паўлючэнка, з пачаткам вайны ён выехаў у эвакуацыю ў Казань, дзе ў 1941–1943 гг. працаваў у навукова-даследчай лабараторыі завода № 9. І толькі восенню 1943 г. вярнуўся ў БДУ і ўзначаліў кафедру фізічнай і калоіднай хіміі, якую ачольваў да 1966 г. Вялікім быў яго ўнёсак у адраджэнне і развіццё хімічнай навукі і адукацыі ў БДУ і Беларусі ў пасляваенны час. Так, ён веў на хімічным і фізічным факультэтах лекцыі па фізічнай хіміі (204 гадзін і 55 гадзін адпаведна), увёў новы курс па хімічнай тэрмадынаміцы (53 гадзіны), кіраваў арганізацыяй лабараторыі фізічнай хіміі [10, арк. 17].

Са справаздачы хімічнага факультэта за 1944/1945 навучальны год можна даведацца, што хімічны факультэт аднавіў сваю працу ў Мінску 16 кастрычніка 1944 г. у вылучаных яму 7 пакоях (170 м²) корпуса

фізіка-матэматычнага факультэта. Прычым, як сведчаць дакументы, ніводны з гэтых пакояў для заняткаў па хіміі не быў прыстасаваны: «Лабараторна-вытворчую базу даводзілася ствараць у сапраўдным сэнсе гэтага слова на пустым месцы» [11, арк. 1адв., 5]. Апроч таго востра адчуваўся дэфіцыт кадраў. Таму ў навучальны план 1944/1945 г. быў выкананы ў 1-м семестры на 70 %, а ў 2-м – на 87 %. Студэнты часта не маглі прыступіць да заняткаў па матэрыяльных прычынах: «студэнты ехалі па хлеб», «ехалі па кнігі», «ехалі за прадуктамі». У выніку, з 30 студэнтаў 1-га курса засталася 25, а з усіх 87 студэнтаў факультэта – 77. Выпуск спецыялістаў склаў усяго 11 чал. [11, арк. 3, 11, 36а.].

Нягледзячы на гэтыя праблемы, Міхаіл Міхайлавіч рупіўся, каб «усе кафедры працавалі добра; супрацоўнікамі і іх кіраўнікамі праведзена вялікая праца па арганізацыі вытворчага працэсу». Прыкладзены намаганні дазволілі наладзіць працу кафедраў і факультэта. М. М. Паўлючэнка быў прыкладам для іншых. Калегі адзначалі, што ён «чытае на высокім тэарэтычным узроўні агульныя і спецыяльныя курсы па фізічнай хіміі і прадуктыўна вядзе даследчую працу». Аднаўленне працы Інстытута хіміі АН БССР у Мінску, у чым актыўны ўдзел прымаў М. М. Паўлючэнка, шмат у чым вызначыла сутнасць яго далейшых навуковых пошукаў [7, арк. 2].

Яшчэ ў 1940 г. М. М. Паўлючэнка заняўся гетэрагеннымі рэакцыямі. Ён пісаў: «Многія гетэрагенныя рэакцыі ўяўляюць сабой вялікі практычны інтарэс. Яны ляжаць у аснове атрымання металаў з руд, будаўнічых матэрыялаў, каталізатараў, паўправаднікоў, фосфару і г. д. Разлажэнне выбуховых рэчываў, фатоліз галоідных злучэнняў срэбра, гарэнне вугалю, карозія металаў і т. д. – таксама адносіцца да гэтага тыпу рэакцый» [14, с. 5].

Асаблівую ўвагу Міхаіла Міхайлавіча прыцягвалі топахімічныя рэакцыі – род гетэрагенных, звязаных з дэфармацыяй крышталічных структуры. Вучоны быў у гэтай сферы піянерам ў савецкай навуцы. Вопытам шляхам М. М. Паўлючэнка і яго вучань Яўген Аркадзьевіч Продан (выпускнік хімфака БДУ 1953 г., у будучыні доктар хімічных навук і акадэмік) высветлілі, што нарастанне хуткасці рэакцыі адбываецца ў сувязі з павышэннем тэмпературы, а не механізмам рэакцыі [14, с. 34]. Гэта стала адкрыццём сусветнага маштабу ў фізічнай хіміі. Свае адкрыцці М. М. Паўлючэнка прадставіў у шэрагу навуковых прац, у доктарскай дысертацыі «Даследаванні ў галіне кінетыкі гетэрагенных рэакцый, якія працякаюць з удзелам цвёрдых целаў» (1953) [7, арк. 2].

Калі ў чэрвені 1953 г. навуковец быў вылучаны калегамі з БДУ на суісканне вучонага звання прафесара, то пра яго пісалі: «Доктар хімічных навук М. М. Паўлючэнка з'яўляецца... вядомым не толькі ў БССР, але і за яе межамі» [7, арк. 4]. Міхаіл Міхайлавіч неаднаразова прымаў удзел у міжнародных канферэнцыях і сімпозіўмах, а ў 1958 г. чытаў лекцыі па фізічнай хіміі ў Венгерскай Акадэміі навук. За выдатныя навуковыя і навукова-практычныя дасягненні ён быў узнагароджаны двума ордэнамі «Знак Пашаны», медалём «За доблесную працу», атрымаў званне Заслужанага дзеяча навукі Беларусі (1972). У 1956 г. М. М. Паўлючэнка быў абраны членам-карэспандэнтам, а ў 1959 г. – акадэмікам АН БССР [4, с. 127; 7, арк. 3, 4].

Менавіта па ініцыятыве вучонага ў БДУ на базе хімічнага факультэта была адкрытая ў 1957 г. радыёхімічнага лабараторыя, а ў 1959 г. – Інстытут агульнай і неарганічнай хіміі (ІАНХ) АН БССР. Міхаіл Міхайлавіч ўзначальваў ІАНХ у 1959–1965 гг. і, уласна, ён вызначыў прыярытэтную распрацоўку тэхналагічных працэсаў мінеральных угнаенняў (перш за ўсё калійных) і развіццё тэорыі адсорбцыі ў ІАНХ. У далейшым развіццё атрымала таксама распрацоўка неарганічных кампазітных матэрыялаў. Як вынік яго высілкаў, у ІАНХ і БДУ ўзніклі магутныя навуковыя школы яго вучняў, якія шмат у чым вызначаюць поспехі і сучаснай Беларусі. Да прыкладу, Міхаіл Міхайлавіч першым ацаніў магчымасці распрацоўкі Старобінскага радовішча калійных соляў. Адкрытае ў ваколіцах в. Чыжэвічы ў 1949 г., гэта радовішча мела 20 % сільвініту і да 80 % баласта ў выглядзе хлорыстага натрыю і нерастваральных у вадзе карбнатаў кальцыя і магнію (10 % агульнай масы пароды). Усё гэта, разам з глыбінёй залягання (352–900 м), стварала значныя праблемы ў эксплуатацыі радовішча, бо патрабавала вялікіх выдаткаў на ачыстку і абсорбцыю сільвініту. Рашэнне было знойдзена М. М. Паўлючэнка сумесна з калегамі і вучнямі з ІАНХ АН БССР і БДУ – флатацыя сільвініту. Менавіта М. М. Паўлючэнка першым убачыў у будаўніцтве Старобінскага калійнага камбіната (1958) «базу развіцця асноўнай хімічнай прамысловасці ў рэспубліцы» [1, с. 7–35; 13, с. 5, 17, 23; 15, с. 45].

Разнастайная і шырока навуковая спадчына Міхаіла Міхайлавіча. Ён падрыхтаваў 40 кандыдатаў і 3 доктара навук, апублікаваў 2 манаграфіі і звыш 400 навуковых прац па кінэтыцы, гетэрагенным рэакцыям, тэхналогіям перапрацоўкі калійных соляў. У большай частцы сваю навуковую школу вучоны ствараў менавіта ў аўдыторыях БДУ. Універсітэцкі прафесар прыцягваў студэнтаў і калегаў да распрацоўкі цікавых навуковых праектаў, да правядзення важных доследаў і асэнсавання іх вынікаў.

Ён спрыяў публікацыі навуковых дадзеных, актыўна выступаў з дакладамі на навуковых канферэнцыях. Шэраг дакладаў М. М. Паўлючэнка зрабіў сумесна з калегамі [2; 3; 1; 14].

Па слядах бацькі пайшла і дачка прафесара Г. М. Паўлючэнка (1938–1989), выпускніца хімфака (1960) і аспірантуры БДУ (1964). Яна абараніла ў 1964 г. кандыдацкую дысертацыю па тэме «Даследаванне сарбцыйных уласцівасцяў і ацэнка гнуткасці ланцугоў крышталічных палімераў» і ў далейшым доўгі час працавала на новай, адкрытай ў 1962 г., кафедры высокамалекулярных злучэнняў БДУ [12, арк. 58].

Буйных навуковых поспехаў дасягнулі вучні Міхаіла Міхайлавіча, выпускнікі і супрацоўнікі БДУ: акадэмік і доктар хімічных навук, прафесар, шматгадовы супрацоўнік БДУ і ІАНХ АН БССР Яўген Аркадзьевіч Продан; акадэмік, доктар хімічных навук, прафесар, супрацоўнік БДУ і ІАНХ АН БССР, дырэктар НДІ ФХП БДУ ў 1979–1993 гг. Вадзім Васільевіч Свірыдаў; акадэмік, доктар хімічных навук, прафесар, рэктар БДУ ў 1990–1996 гг., дэкан хімічнага факультэта ў 1965–1973 гг., а таксама стваральнік (лістапад 1977 г.) і загадчык НДІ фізіка-хімічных праблем (ФХП) БДУ Фёдар Мікалаевіч Капуцкі; акадэмік, доктар хімічных навук, прафесар, выпускнік хімфака БДУ (1952), супрацоўнік і дырэктар ІАНХ АН БССР і НАН Беларусі (1966–1992) Уладзімір Сямёнавіч Камароў; член-карэспандэнт НАН Беларусі, доктар хімічных навук, выпускнік хімфака БДУ (1959), супрацоўнік і загадчык лабараторыі мінеральных угнаенняў ІАНХ АН БССР Тамаш Фаміч Мажэйка. Пералік імёнаў можна доўжыць.

БІБЛІАГРАФІЧНЫЯ СПАСЫЛКІ

1. *Александрович Х. М., Павлюченко М. М.* Калийные соли Белоруссии, их переработка и использование. Минск : Наука и техника, 1966. 303 с.

2. Гетерогенные реакции и реакционная способность: сб. научн. работ / под ред. М. М. Павлюченко, И. Г. Тищенко. Минск : Выш. шк., 1964. 291 с.

3. Гетерогенные химические реакции: сб. научн. статей / под ред. М. М. Павлюченко. Минск : Изд-во М-ва высш., ср. спец. образования БССР, 1961. 262 с.

4. Комаров В. С., Капуцкий Ф. Н., Солдатов, В. С. Михаил Михайлович Павлюченко (К 90-летию со дня рождения) // Весті Нацыянальнай акадэміі навук Беларусі: Серыя хімічных навук. 1999. № 2. С. 126–128.

5. НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 698 – Спісы і звесткі аб навуковых работніках універсітэта. 1937–1939 гг. 64 арк.

6. НАРБ. Ф. 205. Воп. 1. Спр. 719 – Справаздачы аб працы хімічнага і геаграфічнага факультэтаў за 1939–1941 гг. 58 арк.

7. НАРБ. Ф. 205. Воп. 10. Спр. 575 – Паўлючэнка Міхаіл Міхайлавіч. 1953 г. 13 арк.
8. НАРБ. Ф. 205. Воп. 5. Спр. 122 – Спісы прафесарска-выкладчыцкага складу БДУ на 1946/1947 навуч. г. 20 арк.
9. НАРБ. Ф. 205. Воп. 5. Спр. 48 – Даведкі аб навукова-даследчай і вучэбнай рабоце факультэтаў БДУ за 1943/1944 навуч. г. 48 арк.
10. НАРБ. Ф. 205. Воп. 5. Спр. 51 – Планы вучэбна-педагагічнай работы праф.-выкладч. складу факультэтаў БДУ, 1944/1945 н. г. 24 арк.
11. НАРБ. Ф. 205. Воп. 5. Спр. 56 – Справаздача аб вучэбна-вытворчай рабоце хімічнага факультэта БДУ за 1944/1945 навуч. г. 44 арк.
12. НАРБ. Ф. 205. Воп. 8. Спр. 295 – Штатны фармуляр на прафесарска-выкладчыцкі склад БДУ на 1964/1965 навуч. г. 102 арк.
13. *Павлюченко М. М.* Природные соли Белоруссии. Минск, 1959. 35 с.
14. *Продан Е. А., Павлюченко М. М., Продан С. А.* Закономерности топомических реакций. Минск : Наука и техника, 1976. 260 с.
15. Труды Совещания по использованию и обогащению калийных солей Белоруссии / Госкомитет по химии СМ СССР, СНХ БССР, ИОНХ АН БССР. Минск : Изд-во АН БССР, 1961. 262 с.

Кодин Е. В.

Смоленский государственный университет (г. Смоленск, Российская Федерация)

Н. П. ВАКАР И НАЧАЛО АМЕРИКАНСКОГО ПОСЛЕВОЕННОГО БЕЛОРУСОВЕДЕНИЯ

Публикация подготовлена в рамках исследовательского проекта Минобрнауки России «Мировая славистика в изучении новой и новейшей истории России и Беларуси: концепты славянского единства и самобытного развития в исторической ретроспективе», № 33. 1419. 2017/ПЧ.

У специалистов по белорусской истории имя Н. П. Вакара ассоциируется в первую очередь с его книгой «Белоруссия. Создание нации», изданной Гарвардским университетом в 1956 г. [1]. Однако обстоятельства разработки им белорусской темы и подготовки вышеназванной работы до сих пор остаются малоизвестными. В настоящем исследовании некоторые аспекты подготовки указанной работы проясняются, благодаря знакомству с материалами небольшой коллекции дневниковых записей Вакара, хранящихся в Хоугтонской библиотеке Гарвардского университета. Для более полной картины предстоит проработать материалы Бахметьевского архива Колумбийского университета (Нью-Йорк), куда была передана часть личных материалов Н. П. Вакара.